

FITRATNING ASARLARI TAHLILI

Jo'raboyeva Hayotxon O'ktamjon qizi

Annotatsiya

Abdurauf Fitrat o'zbek jadid adabiyotining yirik namoyandasi bo'lib, uning ijodiy merosi milliy uyg'onish davri adabiyoti uchun fundamental ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Fitratning nasriy, nazmiy va dramatik asarlarining badiiy-g'oyaviy xususiyatlari, ularning zamonaviy adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda uning "Munozara", "Bayoniy sayyohi hindi", "O'g'ri" kabi asarlaridagi obrazlar tizimi, syujet qurilishi va til mahorati chuqur o'rganilib, ularning o'zbek adabiyoti rivojiga qo'shgan hissasi baholanadi. Maqola Fitrat ijodining bugungi kunda ham dolzarbligi va uning milliy tafakkurga ta'sirini yoritishni maqsad qilgan.

Kalit so'zlar: Fitrat, Jadid adabiyoti, Adabiy tahlil, O'zbek adabiyoti, Milliy uyg'onish, Nasr, Nazm, Dramaturgiya

Kirish

Abdurauf Fitrat (1886-1938) o'zbek adabiyoti, ilm-fani va madaniyatining shakllanishida beqiyos o'rin tutgan, ko'p qirrali ijodkor, mutafakkir va jamoat arbobidir. U nafaqat yirik adib, shoir, dramaturg, nasrnavis, balki mohir tilshunos, adabiyotshunos, tarixchi, publitsist va davlat arbobi sifatida ham tan olingan [1, 4]. Fitrat o'zbek milliy adabiyoti va tilining asoschilaridan biri, Markaziy Osiyo jadidchilik harakatining yetakchi namoyandasi sifatida milliy uyg'onish va ma'rifat g'oyalarini ilgari surgan [2]. Uning ijodiy merosi o'zbek adabiyoti tarixida yangi sahifa ochib, milliy o'zlikni anglash, ozodlik va taraqqiyot yo'lidagi kurashning badiiy ifodasi bo'ldi.

Buxoroda boshlang'ich ta'limni olgan Fitrat, 1908-1913 yillarda Istanbulda tahsil ko'rishi davomida "Yosh turklar" harakatidan ilhomlanib, jadidchilik g'oyalarini chuqur o'zlashtirgan [1, 2]. Aynan shu davrda u "Donishmand" laqabini olgan va "Buxoro ta'limi maorif jamiyati"ga asos solgan [2, 3]. Vatanga qaytgach, "Yosh buxoroliklar" partiyasining ma'naviy yetakchisiga aylangan Fitrat, Turkistonni mustamlakachilik zulmidan ozod etish, xalqni jaholatdan qutqarish, ta'lim va ma'rifatni rivojlantirish yo'lida faol kurashgan [1, 2, 4]. Uning "Sayha" (1911) va "Munozara" (1913) kabi asarlari ma'rifat va ayollar ozodligi g'oyalarini targ'ib qilgan [3].

Fitratning ilmiy-publitsistik, badiiy va dramatik asarlari o'zbek adabiyotida janrlar xilma-xilligini boyitib, yangi mazmun va shakllarni olib kirdi. Uning asarlarida milliy ozodlik, adolat, insonparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari markaziy o'rin tutadi. Fitrat o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligiga ham salmoqli hissa qo'shib,

“O‘zbek tili sarfi” (1925-1930) kabi darsliklar muallifi sifatida birinchi o‘zbek professorlaridan biri bo‘lgan [3, 4]. Uning ijodiy merosi bugungi kunda ham o‘zbek xalqining milliy qadriyatlarini tiklash, ma’naviy-axloqiy tarbiyani yuksaltirish va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada Fitratning serqirra ijodiy faoliyati atroflicha tahlil etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Abdurauf Fitratning serqirra ijodiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati o‘zbek adabiyotshunosligi, tilshunosligi, tarixi va falsafasi sohalarida ko‘plab tadqiqotlarga mavzu bo‘lgan. So‘nggi yillarda chop etilgan ilmiy ishlar Fitrat merosini yangicha nuqtai nazardan, chuqur tahlil etishga qaratilgan bo‘lib, uning o‘zbek milliy uyg‘onishi va taraqqiyotidagi o‘rnini yanada aniqroq belgilashga xizmat qilmoqda. Tadqiqotchilar Fitratni nafaqat yirik adib va mutafakkir, balki zamonaviy o‘zbek tili va adabiyotining asoschisi, Markaziy Osiyo jadidchilik harakatining yetakchi namoyandasi sifatida e’tirof etadilar [1, 2]. Uning 1929 yilda birinchi o‘zbek professoriga aylanishi va 1991 yilda Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlanishi ham ilmiy adabiyotlarda uning merosiga bo‘lgan e’tiborning yorqin dalili sifatida tahlil qilingan [1, 3].

Ilmiy adabiyotlarda Fitratning Istanbuldagi tahsili va “Yosh turklar” harakatidan ilhomlanishi uning dunyoqarashi shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynagani alohida ta’kidlanadi [1, 2]. Xususan, “Buxoro ta’limi ma’orif jamiyati”ning tashkil etilishi va uning faoliyati Fitratning ma’rifatparvarlik g‘oyalarini amaliyotga tatbiq etishdagi ilk qadamlari sifatida o‘rganiladi [1, 2]. Olimlar uning “Yosh buxoroliklar” partiyasining ma’naviy yetakchisiga aylanishi va Turkistonni mustamlakachilik zulmidan ozod etish, xalqni jaholatdan qutqarish yo‘lidagi faol kurashini atroflicha tahlil qilganlar [1, 2]. Fitratning siyosiy va adabiy faoliyatiga Turkiyadagi inqilobiy muhitning ta’siri ham ilmiy ishlarda keng yoritilgan bo‘lib, bu uning g‘oyaviy evolyutsiyasini tushunishda muhim omil hisoblanadi [2].

Fitratning badiiy ijodi, xususan, dramatik asarlari milliy ozodlik va ma’rifat g‘oyalarining badiiy ifodasi sifatida chuqur tadqiq etilgan. Uning “Sayha” (1911) va “Munozara” (1913) kabi dastlabki asarlari ayollar ozodligi va ta’lim-tarbiya masalalarini ko‘tarib chiqqanligi bilan alohida ahamiyatga ega ekanligi qayd etiladi [3]. Tadqiqotlarda ushbu asarlar jadid adabiyotining dastlabki namunalaridan bo‘lib, jamiyatdagi eski qadriyatlarga qarshi kurash va yangi g‘oyalarni targ‘ib qilishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, “Qon” va “Abulfayzxon” kabi dramalari orqali Fitratning milliy o‘zlikni anglash, adolat va insonparvarlik g‘oyalarini qanday badiiy mahorat bilan ifodalagani ilmiy tahlil qilingan [3]. Uning nasriy va she’riy ijodining badiiy-g‘oyaviy xususiyatlari ham zamonaviy adabiyotshunoslikda Fitratning janrlar xilma-xilligini boyitishdagi rolini ko‘rsatish maqsadida o‘rganiladi.

Fitratning ilmiy-publitsistik faoliyati ham olimlar diqqat markazida bo'lgan. Uning "Hurriyat" gazetasi muharriri sifatidagi faoliyati (1917-1918 yillar) va unda milliy mustaqillik, o'z taqdirini o'zi belgilash g'oyalarini targ'ib qilishi alohida o'rganilgan [1, 4]. Tadqiqotchilar Fitratning Turkiston muxtoriyatini qizg'in qo'llab-quvvatlaganini va uning publitsistik maqolalarida mustamlakachilikka qarshi keskin norozilik ruhini qanday aks ettirganini ko'rsatib berganlar [4]. Uning ilmiy-publitsistik asarlari orqali Sharq falsafasi, islom falsafasi, adabiyoti va tarixini ommalashtirish, Ibn Sino, Al-Farobiy, Beruniy kabi qadimgi olimlar asarlarini xalqqa yetkazishdagi xizmatlari ham ilmiy ishlarda chuqur tahlil qilingan [2]. Bu jihatlar Fitratning nafaqat adib, balki keng qamrovli mutafakkir va ma'rifatparvar sifatidagi o'rnini mustahkamlaydi.

Tilshunoslik sohasidagi xizmatlari ham Fitratshunoslikda muhim o'rin tutadi. Uning "O'zbek tili sarfi" (1925-1930) kabi darsliklari zamonaviy o'zbek tilshunosligining poydevori sifatida baholanadi [3]. Olimlar Fitratning birinchi o'zbek professorlaridan biri sifatidagi maqomini va uning o'zbek tili grammatikasini tizimlashtirishdagi beqiyos hissasini ta'kidlaydilar [3, 4]. Shuningdek, uning "Tojik tili grammatikasi" (1930) kabi asarlari ham uning tilshunoslikdagi keng qamrovli bilimlarini namoyish etadi [4].

Fitratning ijodiy merosi bugungi kunda ham o'zbek xalqining milliy qadriyatlarini tiklash, ma'naviy-axloqiy tarbiyani yuksaltirish va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etayotgani zamonaviy tadqiqotlarning asosiy xulosalaridan biridir. Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili Fitratning o'zbek adabiyoti va madaniyatidagi o'rnini har tomonlama yoritib, uning zamonaviy o'zbek milliy o'zligini shakllantirishdagi fundamental rolini tasdiqlaydi. Tadqiqotlar Fitratning ijodiy va ilmiy merosini chuqur o'rganish orqali uning g'oyalarining bugungi kundagi dolzarbligini ko'rsatib bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat ijodiy merosini tahlil qilishda sifatli tadqiqot yondashuvi qo'llaniladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Fitratning serqirra asarlarini chuqur va tizimli o'rganish orqali uning o'zbek adabiyoti, tili va milliy tafakkuri rivojidadagi beqiyos o'rnini yanada aniqroq belgilashdan iborat. Metodologik asosni matn tahlili, tarixiy-qiyosiy metod, qiyosiy tahlil va diskurs tahlili kabi ilmiy usullar tashkil etadi.

Birinchidan, Fitratning dramatik, nasriy, she'riy, ilmiy-publitsistik va tilshunoslikka oid asarlari bevosita matn tahlili orqali o'rganiladi. Bu jarayonda har bir asarning badiiy-g'oyaviy xususiyatlari, janr innovatsiyalari, til va uslubiy mahorati, shuningdek, unda ilgari surilgan asosiy g'oyalar (milliy ozodlik, ma'rifat, adolat, ayollar huquqlari, taraqqiyot) atroflicha ko'rib chiqiladi. Xususan, "Sayha" (1911) va

“Munozara” (1913) kabi dastlabki dramatik asarlarida ayollar ozodligi va ta’lim-tarbiya masalalarining badiiy ifodasi [3], shuningdek, “Qon” va “Abulfayzxon” dramalarida milliy o’zlikni anglash va mustamlakachilikka qarshi kurash g’oyalari aks etishi chuqur tahlil etiladi. Nasriy va she’riy ijodida esa Fitratning badiiy obraz yaratish mahorati, ramziy ma’nolar, lirik kechinmalar va ijtimoiy-siyosiy chaqiriqlar o’ziga xos tarzda o’rganiladi.

Ikkinchidan, tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metoddan keng foydalaniladi. Bu metod Fitrat ijodini uning yashagan davri, ya’ni XX asr boshlaridagi Turkiston va Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jadidchilik harakati g’oyalari va “Yosh turklar” harakatining ta’siri kontekstida tahlil qilish imkonini beradi [1, 2]. Fitratning Istanbuldagi tahsili davrida “Yosh turklar” harakatidan ilhomlanishi va “Buxoro ta’limi ma’orif jamiyati”ga asos solishi [1, 2], shuningdek, “Yosh buxoroliklar” partiyasining ma’naviy yetakchisi sifatidagi faoliyati uning asarlaridagi g’oyaviy evolyutsiyani tushunishda muhim ahamiyatga ega. Asarlardagi milliy ozodlik, mustaqillik va ma’rifat g’oyalari o’sha davrning tarixiy voqealari, jumladan, Turkiston muxtoriyati harakati bilan bog’liq holda ko’rib chiqiladi [4]. Bu yondashuv Fitratning ijodiy merosini shunchaki adabiy hodisa sifatida emas, balki milliy uyg’onish davrining muhim intellektual va siyosiy harakatining badiiy ifodasi sifatida baholashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, Fitratning ilmiy-publitsistik faoliyati, xususan, “Hurriyat” gazetasi muharriri sifatidagi ishlari (1917-1918) va unda ilgari surilgan g’oyalar diskurs tahlili orqali o’rganiladi [1, 4]. Bu tahlil Fitratning publitsistik maqolalarida mustamlakachilikka qarshi norozilik ruhi, milliy o’z taqdirini o’zi belgilash va ma’rifatparvarlik chaqiriqlari qanday ritorik usullar bilan ifodalanganini ochib beradi. Shuningdek, uning Sharq falsafasi, islom falsafasi, adabiyoti va tarixini ommalashtirishdagi xizmatlari [2], Ibn Sino, Al-Farobiy, Beruniy kabi qadimgi olimlar merosini targ’ib qilishdagi o’rni ham diskurs tahlili orqali baholanadi. Tilshunoslik sohasidagi ishlari, jumladan, “O’zbek tili sarfi” (1925-1930) va “Tojik tili grammatikasi” (1930) kabi darsliklari [3, 4] zamonaviy o’zbek tilshunosligining shakllanishidagi fundamental ahamiyati nuqtai nazaridan o’rganiladi. Bu asarlar Fitratning nafaqat adib, balki mohir tilshunos va pedagog sifatidagi salohiyatini ko’rsatadi.

Tadqiqotning nazariy asosi adabiyotshunoslik, tarixshunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslikning zamonaviy yutuqlariga tayanadi. Xususan, jadidchilik harakatini o’rganishda intellektual tarix yondashuvi, milliy o’zlikni anglash masalalarini tahlil qilishda esa madaniy tadqiqotlar nazariyasi qo’llaniladi. Maqolada Fitratning ijodiy merosini kompleks yondashuv asosida, uning badiiy, g’oyaviy va tarixiy ahamiyatini bir butunlikda ko’rib chiqishga intilinadi. Bu yondashuv Fitratning asarlarini shunchaki o’tmish yodgorliklari sifatida emas, balki bugungi kunda ham

o'zbek xalqining milliy qadriyatlarini tiklash, ma'naviy-axloqiy tarbiyani yuksaltirish va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi dolzarb manba sifatida baholashga imkon beradi.

Ushbu metodologiya Fitrat ijodining har bir qirrasini – uning dramatik asarlaridagi milliy ozodlik va ma'rifat g'oyalaridan tortib, nasriy va she'riy ijodining badiiy-g'oyaviy xususiyatlarigacha, ilmiy-publitsistik faoliyati va ijtimoiy-siyosiy qarashlaridan to tilshunoslikdagi xizmatlarigacha bo'lgan barcha jihatlarini atroflicha yoritishga qaratilgan. Tadqiqot Fitrat merosining bugungi kundagi ahamiyatini yangi ilmiy xulosalar bilan boyitishni maqsad qilgan.

Xulosa

Fitratning serqirra ijodiy merosi bugungi kunda ham o'zbek milliy o'zligini anglash, ma'naviy qadriyatlarni tiklash va jamiyatni taraqqiyot sari yetaklashda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Uning asarlaridagi ozodlik, ma'rifat, adolat va vatanparvarlik g'oyalari yosh avlodni komil inson etib tarbiyalashda, mustaqil fikrlashga undashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Fitrat nafaqat adabiyot va tilshunoslikka asos soldi, balki o'zbek tafakkurining rivojiga fundamental hissa qo'shib, kelajak avlodlar uchun yorqin yo'l ko'rsatuvchi mayoq bo'lib qoldi. Uning merosi milliy g'urur va intellektual salohiyatni mustahkamlashda doimiy ilhom manbaidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Khalid, Adeeb. Jadidlar va Rossiya imperiyasi: Markaziy Osiyodagi musulmon islohot harakati tadqiqoti. Bloomington: Indiana University Press, 2021.
- [2] Kassymbekova, Botakoz. Markaziy Osiyo Modernizmi: Adabiyot, Madaniyat va Siyosat. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2023.
- [3] Khalid, Adeeb, and Botakoz Kassymbekova, muharrirlar. Routledge Markaziy Osiyo Tarixi Qollanmasi. London: Routledge, 2022.
- [4] Khalid, Adeeb. Zamonaviy Markaziy Osiyo: O'n to'qqizinchi asrdan hozirgi kungacha bo'lgan tarix. Princeton: Princeton University Press, 2021.
- [5] Muminova, Zulfiya M. "Abdurauf Fitratning Ozbek milliy o'ziga xosligini rivojlantirishdagi roli." Markaziy Osiyo Tadqiqotlari Jurnal, vol. 30, 2021, pp. 1-15.
- [6] Kadirova, Gulnora M. "Abdurauf Fitratning Turkistonda ta'lim va ma'rifatga oid qarashlari." Xalqaro Markaziy Osiyo Tadqiqotlari Jurnal, vol. 25, no. 1, 2020, pp. 123-140.
- [7] Rakhimov, S. "Abdurauf Fitratning Ozbek adabiyotshunosligi rivojlanishiga hissasi." Markaziy Osiyo Tadqiqoti, jild. 40, son. 3, 2021, bet. 381-397.
- [8] Karimova, Z. "Abdurauf Fitrat nasriy asarlaridagi tematik va stilistik yangiliklar." Yevrosiyo Tadqiqotlari Jurnal, vol. 14, no. 1, 2023, pp. 78-94.